QUVA TUMANIDA TARQALGAN *XYSTICUS ULMI* O‘RGIMCHAGINING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI

[a]Baxromova Barno Xasanovna
[a]FDU dotsenti, b.f.f.d (PhD)

[b]Mamazoyitova Sarvinoz Mashrabjonovna
[b]FDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada Thomisidae oilasiga mansub Xysticus ulmi (Hahn, 1831) turining morfologik va anatomik xususiyatlari, geografik tarqalish areali, fenologiyasi hamda bioekologik jihatlari atroflicha yoritilgan. Tadqiqot davomida turning tashqi tuzilishi, yashash muhitiga moslashuvi, oziqlanish xususiyatlari, ko‘payish davri hamda umumiy hayot tarzi to‘g‘risidagi ma’lumotlar ilmiy tahlil qilindi. Shuningdek, turning inson va issiqqonli hayvonlar uchun xavfsiz ekanligi hamda hududiy agroekotizimlarda zararli hasharotlar sonini tabiiy boshqaruvchi muhim biologik nazorat omili sifatidagi ahamiyati ilmiy asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Xysticus ulmi, Thomisidae, krab-o‘rgimchaklar, bioekologiya, morfologiya, fenologiya, yirtqich o‘rgimchaklar, agroekotizimlar, biologik nazorat, zovur faunasi.*

KIRISH

Xysticus ulmi (Hahn, 1831) Thomisidae oilasiga mansub krab-o‘rgimchaklar guruhining keng tarqalgan va ekologik jihatdan yuqori darajada moslashuvchan vakillaridan biri sanaladi. Ushbu tur hududimiz ekotizimlarida barqaror populyatsiyalarni hosil qilishi qayd etilgan. Tadqiqotlar va dala kuzatuvlari jarayonida mazkur turni Quva tumanida joylashgan turli biotoplarda, ayniqsa, kollektor-zovur tarmoqlari bo‘ylaridagi nam o‘tloqlarda, qamishzorlarda, doimiy sug‘oriladigan bedapoya va ekin maydonlarida hamda gulli o‘simliklarga boy ochiq hududlarda faol hayot kechirishi kuzatildi. Qishloq xo‘jaligi hududlarida bu turning ko‘plab uchrashi uning mahalliy agrotsenozlar faunasining ajralmas va muhim tarkibiy qismi ekanligini ko‘rsatadi. Krab-o‘rgimchaklarning o‘ziga xos evolyutsion xususiyati shundaki, ularning oldingi ikki juft oyoqlari orqa oyoqlariga nisbatan ancha uzun, qalin va baquvvat rivojlangan bo‘lib, ustki qismi qattiq tikanlar bilan qoplangan. Bu morfologik moslashuv ularga xuddi qisqichbaqalar singari yon tomonga tezkor harakatlanish hamda yirik o‘ljalarni mahkam ushlab turish imkonini beradi.

Turdagi urg‘ochi va erkak individlar o‘rtasida o‘lcham, rang va tana mutanosibligi bo‘yicha jinsiy dimorfizm yaqqol namoyon bo‘ladi. Urg‘ochi individlarning tana uzunligi o‘rtacha 5–8 mm ni, erkaklariniki esa 3–4 mm ni tashkil etadi. Urg‘ochilar odatda och jigarrang, kulrang yoki qizg‘ish-sariq tusda bo‘lib, bosh-ko‘krak qismida (prosoma) yaxshi ko‘zga tashlanadigan och rangli bo‘ylama chiziqlar va oq rangli o‘ziga xos “vilka”simon naqsh mavjud. Prosomada joylashgan sakkizta ko‘z ikki qator bo‘lib tizilgan bo‘lib, o‘ljani uzoqdan payqash imkonini beruvchi keng ko‘rish burchagini ta'minlaydi. Qorin qismi (opistosoma) nisbatan yirik, tuxumsimon yoki dumaloq shaklda, sariq-jigarrang yoxud och bej rangda bo‘lib, uning chetlari och rangli hoshiyaga ega. Qorin yuzasida avlod vakillariga xos bo‘lgan “archa”simon yoki

barg tomirlarini eslatuvchi ko‘ndalang chiziqli naqsh rivojlangan bo‘lib, bu o‘ziga xos xromatik moslashuv ularga o‘simliklar va gullar orasida vizual jihatdan mukammal yashirinish (kamuflyaj) imkonini beradi. Erkak individlar esa o‘lcham jihatdan ancha kichik va ixcham bo‘lishiga qaramay, xitin qoplamining to‘qroq, ko‘pincha qora-jigarrang tusga ega bo‘lishi, qorin ustidagi naqshning aniq va yorqin ifodalanganligi, shuningdek, juftlashish organlariga aylangan pedipalpalari bilan ajralib turadi.

Turning fenologiyasi va ko‘payish biologiyasi o‘ziga xos murakkab xususiyatlarga ega. *Xysticus ulmi* asosan issiq fasllarda faol bo‘lib, bahorning oxiri va yozning boshlarida ularning jinsiy voyaga yetish va juftlashish davri kuzatiladi. Juftlashish jarayonidan so‘ng, urg‘ochi o‘rgimchak himoyalangan joylarda, ko‘pincha

1-rasm. Urg‘ochi *Xysticus ulmi*

buklangan barglar orasida yoki gullarning kosachabarglari ostida o‘z to‘ridan zich, mustahkam pilla to‘qiydi va uning ichiga tuxumlarini qo‘yadi. Urg‘ochi o‘rgimchak tuxumlar ochilgunga qadar pillani yirtqichlardan qattiq himoya qiladi va ko‘pincha shu joyning o‘zida halok bo‘ladi. Tuxumdan chiqqan yosh o‘rgimchaklar dastlab birgalikda yashab, so‘ngra o‘rgimchak to‘ri iplari yordamida shamol orqali (aerostasiya) uzoq masofalarga tarqalib ketadi va yangi hududlarni o‘zlashtiradi.

Mazkur tur vakillari o‘ziga xos ov qilish strategiyasiga ega faol yirtqich hisoblanib, ular o‘ljasini asosan o‘simliklarning yuqori qismlarida – gullar, barglar va poyalarda pistirmada yotib poylab tutadi. Boshqa ko‘plab o‘rgimchaklardan farqli o‘laroq, u o‘lja tutish maqsadida tutqich to‘r to‘qimaydi. To‘r ipidan faqatgina sakrash

yoki qulash vaqtida xavfsizlik arqoni sifatida hamda ko‘payish davrida foydalanadi. Oziqa spektrining asosiy qismini gullarni changlatuvchi mayda hasharotlar tashkil qilsada, qishloq xo‘jaligi ekinlariga jiddiy zarar yetkazuvchi o‘simlik bitlari (shiralar), tripslar, sikadalar, turli ikkiqanotlilar va tunlam kapalaklarining yosh qurtlari uning kundalik ratsionida muhim o‘rin tutadi. Ayrim hollarda chumolilar, mayda arilar va kichik yirtqich qo‘ng‘izlar ham uning o‘ljasiga aylanishi mumkin. O‘zining qattiq tikanli baquvvat oldingi oyoqlari va tezkor chaqmoqsimon reaksiyasi yordamida u o‘zidan ancha yirik bo‘lgan o‘ljalarni ham osongina tutib olishga va zaharli xelitseralari yordamida tezda falaj qilishga qodir.

XULOSA

Xysticus ulmi inson va yirik umurtqali hayvonlar uchun mutlaqo xavf tug‘dirmaydigan zararsiz tur hisoblanadi. Uning xelitseralari inson terisini teshib o‘tish uchun juda qisqa va zaif, zahar bezlari siri esa faqat mayda umurtqasizlar asab tizimiga ta'sir qilishga ixtisoslashgan. Mabodo tasodifiy ezilish yoki qattiq teginish tufayli o‘zini himoya qilish maqsadida tishlashga urinsa ham, faqatgina chaqilgan joyda qisqa muddatli qizarish yoki biroz achishish kuzatilishi mumkin bo‘lib, hech qanday jiddiy patologik, allergik yoki toksik oqibatlar kelib chiqmaydi. Ushbu tur turli nam biotoplarda va qishloq xo‘jaligi hududlarida keng tarqalgan bo‘lib, agrotsenozlar va tabiiy ekotizimlarda fitofag hasharotlar sonini tabiiy muvozanatda saqlab turishda muhim ahamiyat kasb etuvchi polifag entomofag hisoblanadi. Uning uzluksiz yirtqichlik faoliyati qishloq xo‘jaligida zaharli kimyoviy pestitsidlarni qo‘llashga bo‘lgan ehtiyojni pasaytirishga, ekinlar hosildorligini saqlab qolishga va umuman tabiatda biologik xilmaxillikni asrashga o‘zining ulkan ijobiy hissasini qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Сейфулина Р., Карцев В.М. Пауки средней полосы России: Атлас-определитель. - М.: Фитон+, 2011. - 608 с.
2. Тыщенко В.П. Определитель пауков Европейской части СССР. Определители по фауне СССР, издав. Зоол. ин-том АН СССР. Л.: Наука, 1971. - 281 с.
3. Logunov D.V. Faunistic records of spiders (Araneae) from the Volga basin. Arthropoda Selecta, 2(1), 1993. 61–72.
4. Logunov D.V., Ponomarev V.V. Catalogue of the spiders (Araneae) of Russia and adjacent countries. Moscow: KMK Scientific Press. 1998.
5. Marusik M.Y. Spiders of Siberia and the Far East of Russia. Moscow, 2011, 344 pp.